

Els llocs sagrats

Vicenç Villatoro

Fa uns quants mesos, va sortir al diaris un comunicat de la direcció de l'espai museístic d'Auschwitz, antic camp d'extermini nazi, lamentant que alguns dels turistes que el visiten s'hi fan fotos en actituds frívoles i poc respectuoses. “Quan vinguin a Auschwitz”, deien els responsables actuals de l'espai, “recordin que són en un lloc on van ser assassinades més d'un milió de persones. Respectin la seva memòria. Hi ha llocs millors per aprendre a caminar damunt d'una via de tren que aquest que simbolitza la deportació de centenars de milers de persones”. No era un comunicat abstracte ni estrictament preventiu: els diaris recollien desenes de fotografies, en què es veien visitants somrients fent equilibris damunt d'una d'aquestes vies per on arribaven els deportats a l'esplanada del camp o fent saltirons davant de la portalada del camp o posant com un model o una model sexis davant del que queda de les cambres de gas. I fins i tot alguns saludant, tot rient, a la romana, com feien els botxins uniformats d'Auschwitz en el seu temps. La crida dels responsables d'Auschwitz

a evitar aquestes *selfies* era colpidora. I la resposta a les xarxes també ho va ser: en algunes d'aquestes respostes indignades, se substituïa la imatge actual que tenia al darrere l'autor de la *selfie* per una imatge d'època en la qual aquell mateix espai es veia ple de cadàvers o en el moment d'alguna execució. L'efecte era enormement impactant.

Aquesta queixa d'Auschwitz va provocar de manera gairebé immediata la reacció paral·lela d'altres espais de memòria, que es trobaven en la mateixa situació. Per exemple, Txernòbil, que és un lloc que curiosament atreu des de fa un temps un nombre creixent de turistes. La suma de totes aquestes reaccions venia a dir: no és igual fer-se una foto fent el burro davant de la torre inclinada de Pisa —per esmentar un lloc on les *selfies* festives i desenfadades s'acumulen d'una manera especial— que fer-ho a Auschwitz, al costat dels forns crematoris, o a Txernòbil, on va esclatar una central nuclear. Però, al mateix temps, obligava a una reflexió: Per què no és igual? Tots intuïm que no ho és o que no ho hauria de ser. Però, en el fons, per què? I, en el fons, aquesta reflexió desembocava fàcilment en una altra pregunta: Hi ha espais sagrats i espais profans? Per què un espai és sagrat i un altre és profà? I més enllà: poden haver-hi espais sagrats —i, per tant, on s'han de tenir actituds diferents que les dels espais profans— al marge de les creences religioses, des d'una perspectiva estrictament laica?

LA IDEA DE PROFANACIÓ

Quan parlem de les *selfies* frívoles a Auschwitz, o, encara més, de les paròdiques o burlesques, ens ve al cap immediatament la idea de profanació. En el seu llibre, imprescindible, *El sagrat i el profà*, Mircea Eliade diu que, per a la persona religiosa, no tots els llocs són iguals i no tots els espais són iguals. D'aquesta distinció entre uns espais i uns altres, d'uns i altres temps, en neix la distinció entre el sagrat i el profà, el temps i l'espai sagrat i el temps i l'espai profà. Quan es vincula a les creences religioses, el sagrat té a veure fona-

mentalment amb la presència de la divinitat o d'allò que encarna la divinitat. Una sinagoga és un espai sagrat perquè hi ha els rotlles de la Torà. Si hi deixen de ser els rotlles, el mateix edifici perd el seu caràcter sagrat. Si els rotlles entren en un altre espai, aquest espai esdevé sagrat immediatament; esdevé, de fet, una sinagoga, en allò que la sinagoga té de temple (no pas d'estricta sala de reunions i de litúrgies). L'espai sagrat religiós és un espai vinculat amb la litúrgia, però —en general— no és la litúrgia el que el sacralitza, sinó que és la seva sacralitat el que el converteix en un espai litúrgic. En aquest sentit, es pot distingir relativament entre dos verbs que semblen sinònims i no ho són: *dessacralitzar* i *profanar*. Aparentment, en tots dos verbs hi ha un itinerari que porta del sagrat al profà. Però *dessacralitzar* és retirar a un espai la seva categoria de sagrat i *profanar* és actuar en un espai sagrat com si no ho fos, com si fos profà. Òbviament, no és el mateix. La idea de profanació és comportar-nos en un espai sagrat com si no ho fos, negar-li la categoria de sagrat que encara té, burlar-nos-en o ignorar voluntàriament la seva sacralitat. Exactament, la idea que està associada a les *selfies* a Auschwitz: vostè està fent en un espai sagrat allò que només es pot fer en un espai profà. Per tant, està profanant un espai sagrat.

Però, a Auschwitz, des d'una perspectiva laica, la sacralitat de l'espai, el fet que sigui un espai diferent dels altres, no és determinat per la seva relació amb la divinitat. De fet, jo crec que la frase de Mircea Eliade funciona igual si en traiem la paraula *religiosa*. Per a la persona humana, religiosa o no, per raons diverses, uns espais no són guals que uns altres i uns temps no són iguals que els altres. No parlo de la persona humana en abstracte, parlo de la persona en concret, de vostè i de mi: Oi que tenim una jerarquia entre els espais? Oi que no farem en uns llocs el que faríem en uns altres? Oi que hi ha coses que no faríem mai en un cementiri, encara que no creguem en la immortalitat de l'ànima ni en la resurrecció de la carn? Oi que no aniríem vestits igual al Liceu que al Sónar? Certament, algunes d'aquestes jerarquies entre els espais tenen a veure amb la litúrgia social, tan poderosa com la litúrgia religiosa. Però altres remetent més

a la noció de sagrat que no pas a la litúrgia. La incomoditat per les *selfies* a Auschwitz no és perquè violin una litúrgia establerta, sinó perquè neguen una sacralitat que ens sembla òbvia i que compartim molts no creients i molts creients de religions diverses. I si hi ha sagrat i hi ha profà, hi pot haver profanació.

LA MEMÒRIA DEL DOLOR

Llavors, tornem a la pregunta inicial: pot haver-hi espais sagrats laics, més enllà de la religió? L'expressió *sagrat laic* sembla un oxímoron, però potser no ho és. Potser ens costa fer servir la paraula, d'etimologia religiosa, però no el concepte. Quan els responsables d'Auschwitz diuen que aquí no es poden fer *selfies*, necessiten dir també per què no es poden fer. En altres paraules, què fa d'aquest un espai sagrat. I diuen “perquè aquí van ser assassinades sistemàticament i amb una esgarrifosa crueltat centenars de milers de persones”. El que sacralitza l'espai ja no és la presència de la divinitat —en aquest cas, l'espai més aviat remet a l'absència de la divinitat—, sinó la memòria del dolor. O, si es vol, la memòria del mal que provoca dolor i que provoca mort, un dolor i una mort dels quals volem mantenir la memòria. El principal factor sacralitzador, des d'una perspectiva laica, és precisament aquest: els espais i els temps que associem a la memòria del dolor humà, del dolor de les persones.

Per això els cementiris són sagrats gairebé per a tothom. Per això el turista laic entra en una església, una mesquita o una sinagoga amb respecte, perquè allò és sagrat per a algú, però no participa de la seva sacralització. Si és una persona ben educada i civilitzada, no ho profana, però íntimament ho té dessacralitzat. En canvi, aquest mateix turista entra en un cementiri, el que sigui, de la religió que sigui, amb una actitud ben diferent, perquè en aquest sí que comparteix la consciència del seu caràcter sagrat. Que li dona, no la presència de la divinitat, sinó la memòria del dolor i de la mort. Per això totes les religions tenen les seves manifestacions de dol —un temps sa-

grat—, en les quals no està permès fer certes coses que només tenen cabuda en l'espai profà. Però també els laics tenen les seves pròpies formes de dol, també hi ha coses que els semblen impròpies en aquest temps, també per a ells el temps que es vincula amb la memòria directa de la mort és un temps sagrat. I els cementiris, un espai sagrat.

Això ens permet entrar en una altra consideració, al meu parer imprescindible. Sovint aquesta mort i aquest dolor dels quals volem preservar la memòria i que ens sacralitzen l'espai on va passar o l'espai que és capaç d'evocar-ho o d'encarnar-ho no són el producte d'una catàstrofe natural, d'un fet atzarós i impermeable a la voluntat humana. Molt sovint el dolor i la mort han estat causats per un mal que té un origen humà, que han fet persones, sovint en nom d'algunes idees religioses, polítiques o de la mena que siguin. Per tant, la memòria del dolor, que sacralitza l'espai, és la memòria contra el mal que el va produir. Per tant, la màxima profanació de l'espai sagrat, des d'una perspectiva laica, és que el lloc preservat per a la memòria compassiva del dolor sigui ocupat per la reivindicació explícita o implícita del mal que el va causar. Per entendre'ns, és més profanació d'Auschwitz fer-s'hi una foto saludant a la romana que no pas fent el burro sobre una via de tren. En un cas, el de la *selfie* frívola, es profana el lloc, se li nega el caràcter sagrat. En l'altre és pitjor: se'l converteix en sagrat a la inversa, esdevé —i perdó per l'expressió emfàtica— el temple del mal, el lloc on es recorda i es lloa el mal, allò que provoca mort i dolor. Profanar tombes repugna el nostre concepte, laic, del sagrat. Profanar tombes jueves pintant-hi esvàstiques —és només un exemple— les profana doblement. No reconeix el dolor. S'alinea amb el mal.

LA MEMÒRIA DEL MAL

Per tant, podríem dir que sobre un mateix espai poden haver-hi operacions de sacralització diferents i fins i tot contradictòries, en la concepció laica del sagrat, que es vincula sempre amb la mort. La sa-

crualització del patiment de les víctimes. La sacralització de l'actuació dels assassins. Saben, per acabar-ho d'adobar, que la distinció entre víctimes i botxins de vegades és molt clara —Auschwitz—, però de vegades és molt més difusa: en una guerra solen haver-hi víctimes i botxins a tots els bàndols, tot i que no necessàriament repartits per igual, i on és l'empatia amb el dolor i on és la reivindicació del mal no es pot mesurar només per qui va guanyar i qui va perdre ni per qui afirma tenir la raó (tothom afirma tenir-la, tot i que no tots els arguments per afirmar-ho són equivalents). Les tropes russes diuen que van cremar el cadàver de Hitler per tal d'evitar que la seva tomba esdevingués un lloc de pelegrinatge i de memòria dels seus partidaris, és a dir, un lloc sacralitzat. A Florència, després de cremar Savonarola al segle XV, van llançar les seves cendres a l'Arno per evitar que esdevinguessin relíquies amb les quals se sacralitzessin els temples dels seus acòlits, els *piagnoni*. Tant des d'un punt de vista laic com religiós, sempre o gairebé sempre des d'un punt de vista polític, aquesta ambigüitat de la sacralització de l'espai l'han tinguda present totes les generacions. En són conscients.

Podríem dir, doncs, que —religioses o laiques— hi ha nocions plenament evidents del sagrat i del profà, que s'apliquen als espais, i que signifiquen en la pràctica que existeixen llocs sagrats en els quals certes accions i actituds es poden considerar una profanació. I que, quan són de caràcter laic, aquestes consideracions de sagrat damunt d'un espai tenen relació fonamentalment amb la memòria del dolor i de la mort, i sovint també amb la memòria del mal. Podríem dir també que, en general, aquestes consideracions tenen un caràcter universal, no local, o si més no que operen en llocs diferents seguint unes mateixes regles. Però hauríem de dir també que, igual com passa en el sagrat religiós, tampoc en el sagrat laic allò que és sagrat per als uns ho és per a tothom. Potser hi ha sagrats universals, però la majoria són el sagrat de l'altre, sobre el qual hauríem de definir quina és la nostra actitud: si de respecte o d'indiferència o si de negació de la sacralitat, que pot obrir el camí a la profanació, a tractar aquests espais com a profans, encara que siguin sagrats per

a l'altre. Passa en religió: com a no creient, m'he de descalçar en una mesquita, cobrir en una sinagoga i tapar-me les espatlles en una església? La resposta pot ser: si hi entres, sí; no tens cap obligació d'entrar-hi, però, si hi entres, has de respectar les litúrgies de la sacralitat dictades pels qui ho consideren sagrat. Però, i si no hi entres? I si passa en un espai públic compartit? El debat és complicat. Doncs és igualment complicat, o encara més, quan parlem del sagrat dels laics, del que és sagrat des d'una perspectiva laica, perquè evoca el dolor de l'altre, o dels intents de sacralització contraposats damunt d'un mateix espai ambigu.

LA PERSISTÈNCIA DEL SAGRAT

Si diguéssim que els conceptes de sagrat i de profà són enormement presents en els nostres debats de cada dia, probablement semblaria una molt considerable exageració. Certament, les dues paraules figura que es fan servir poc. Però es fan servir: *La unitat d'Espanya és sagrada* no és una frase estranya en el nostre context polític, i el terme *sagrat* hi apareix d'una manera pertinent: els qui ho diuen consideren que la unitat d'Espanya és intocable, indiscutible, evidentment impermeable a qualsevol tipus de votació o de debat, i que, per tant, parlar-ne o posar-ho en dubte seria profanar el que és sagrat, comportar-se en el terreny del sagrat com ens comportem en el terreny del profà. Però, més enllà d'aquestes excepcions, la presència del sagrat i del profà en els debats de cada dia es produeix fonamentalment sense fer servir les paraules, fent servir només els conceptes, per elusió. Ja hem comentat un parell d'exemples, el d'Auschwitz i el de Txernòbil, que al meu parer només es poden entendre projectant sobre el debat les nocions de sagrat i de profà, i, per tant, de profanació. Però ho podríem aplicar encara, sense sortir de la concepció laica de sagrat i de profà, vinculades a la memòria del dol, a altres exemples, fins i tot més pròxims i per a nosaltres més encesos, com són els de l'ús del subsol de l'antic mercat del Born de

Barcelona, el futur del Valle de los Caídos i l'exhumació de Franco i el debat sobre la comissaria de la policia espanyola a Via Laietana, a Barcelona també.

Comencem, doncs, pel mercat del Born. Quan en el subsol del Born apareix la planta de la ciutat del segle XVIII, escapçada després del setge a Barcelona del 1714 i del final de la guerra de Successió per tal de crear un espai buit de seguretat entre la Ciutadella que havia de vigilar (no defensar, vigilar la ciutat i la resta de la trama urbana), va començar una polèmica que encara dura, que té a veure sens dubte amb el sagrat i el profà. Si la sacralitat laica la dona la memòria del dolor i de la mort, aquelles restes tenien molts números per convertir-se en sagraades: es van salvar perquè els habitants d'aquella part de la Ribera van ser obligats a enderrocar les seves cases i comerços fins a l'altura que feia possible el pla militar entorn de la Ciutadella. Per tant, l'espai contenia memòria del dol. Però del dol de qui? Per a alguns, del dol dels altres. Mentre que per al catalanisme aquesta memòria convidava a sacralitzar aquell espai, els qui se sentien incòmodes davant d'aquella memòria —i d'aquell dol— van apostar per dessacralitzar-lo. Perquè fos un espai profà. Però els espais molt carregats de connotació difícilment poden esdevenir profans per decret. O s'anorreen o la força de la memòria actua gairebé inevitablement com a sacralitzadora, més enllà de les voluntats. Per posar-ho en un exemple extrem: Auschwitz només pot ser un espai de sacralització de la memòria de les víctimes. No pot ser altra cosa. L'espai i la memòria no ho permeten. Si no es volgués que fos això, no hi hauria altre remei que desmuntar-ho o tapar-ho. Així, sortint ja de l'exemple extrem, en part per decisió política, però en part pel pes de la memòria sacralitzadora del dol, el Born va adquirir una significació, moderada, d'espai sagrat. Per això els qui en volien la dessacralització parlaven d'un mausoleu nacionalista: *mausoleu* és una paraula on es troben memòria, dolor i mort. Parlaven també d'evitar que fos un lloc de *pelegrinatge* nacionalista, un altre terme vinculat amb el sagrat. Però dessacralitzar aquell espai, tan connotat, exigia una forta operació d'oblit programàtic.

Quan canvia el govern municipal, el nou govern dels Comuns no participa plenament de la idea de dessacralitzar aquell espai tan connotat de memòria del dolor i la repressió, però tampoc no està còmode en una sacralització de l'espai a la mida del record del 1714, que participa i alimenta a la vegada el que consideren l'imaginari del nacionalisme català. Per tant, la seva opció és en un cert sentit ressacralitzar l'espai: que continuï sent un espai moderadament sacralitzat per la memòria del dolor i la repressió, però no tan sols ni sobretot de la referida al 1714, sinó a la memòria de totes les repressions i de tots els dols, i molt especialment a la repressió del franquisme, una memòria que participa més del seu imaginari i que els permet desmarcar-se dels nacionalistes que són la seva principal oposició. Es fa així una exposició entorn de la iconografia del franquisme, en la qual té un paper destacat una escultura de Franco feta per Viladomat, un artista que procedia del catalanisme. L'operació de ressacralització, canviant el sagrat dels altres pel sagrat propi, no ha acabat de funcionar, al meu parer. L'espai té unes connotacions i és difícil carregar-lo amb unes altres. Tornant a l'exemple extrem, Auschwitz pot ser un espai sacralitzat per la memòria del *Lager* i de l'Holocaust, però difícilment per la memòria de tots els genocidis que hi ha hagut en la història de la humanitat. El vincle físic amb una memòria concreta és massa fort per a la generalització. Els altres genocidis no hi troben la seva referència física. Així, la ressacralització del Born ha desembocat en una barreja estranya de dessacralització oficial i, per sota, de sacralitat espontània de baixa intensitat. Ningú no ha parlat explícitament de sagrat i de profà, sí de memòria. Però els conceptes hi eren, més o menys camuflats.

CEMENTIRIS I TEMPLES

El cas del Valle de los Caídos té encara més arestes, perquè —amb la presència sempre de la memòria de dol com a factor sacralitzador— s'hi barregen dues menes d'espais sagrats de naturalesa diferent: el

cementiri i el temple. Dèiem abans que, d'una manera gairebé universal, es considera els cementiris, siguin de la religió que siguin, com uns llocs sagrats, perquè són un espai de dol que convida al respecte. Cal un odi molt profund a les víctimes per trencar aquesta sacralitat, com ha passat amb les profanacions de cementiris jueus sobretot a França. Fixem-nos que, si totes les paraules que estem fent servir —*sagrat, profà, sacralització, dessacralització*—, tenen un cert regust anacrònic, no són avui en dia termes d'ús gaire comú, és diferent en el cas de *profanació*, que és un terme relativament present en el vocabulari actual, però d'un ús restringit gairebé exclusivament a la profanació de tombes i de cementiris. Recordem quantes vegades hem sentit el terme en els últims temps, i ens adonarem que gairebé en totes les ocasions estava associat a aquest context. Per tant, si un cementiri és profanable, és que és sagrat. Enterrar en terra sagrada esdevindria així una mena de pleonasme, de redundància: és el fet d'enterrar-hi persones el que converteix una terra en sagrada.

El Valle de los Caídos és un cementiri, però ha estat sobretot en els últims anys la tomba de Franco. O, més concretament, el temple que ha envoltat la tomba de Franco. La tomba, qualsevol tomba, és la memòria del dol i de la mort d'una persona, i aquest és el nus de la seva sacralitat. Però el temple que envolta la tomba no es construeix en memòria d'aquesta mort, sinó en memòria de la vida i de l'acció d'aquesta persona. I la memòria esdevé exaltació. Allò que se sacrilitza a través del temple, a través del mausoleu, a través de la superació del cementiri convertit en una presència monumental aclaparadora, és l'exemple de la persona que hi ha enterrada, allò que va fer. Passem de la memòria adolorida a l'exaltació política. Quan la família deia que moure la tomba de Franco era profanar una tomba —van fer servir la paraula, en aquest context—, estaven fent un joc de mans en què es volia confondre el tot amb la part. L'exhumació de la tomba de Franco del Valle de los Caídos no és la profanació —la negació del caràcter sagrat— d'una tomba, sinó la dessacralització d'un mausoleu dedicat a l'exaltació d'un cop d'estat militar, de la victòria en una guerra i d'una llarga dictadura fona-

mentada en la repressió. La tomba de Franco és sagrada, com ho és d'una manera espontània qualsevol tomba. El Valle de los Caídos, que inclou però supera la tomba de Franco, i que no és un cementiri de caiguts —ni només, ni sobretot—, sinó un monestir i el memorial d'una actuació política, només és sagrada per als qui reivindiquen la memòria del franquisme com a positiva. Treure d'allà la tomba de Franco no és una profanació, sinó una dessacralització, duta a terme per qui considera que aquesta memòria enaltidora de la dictadura no és sagrada, no és acceptable al costat de la memòria del dolor de les seves víctimes, no es correspon amb els valors d'una societat democràtica.

LA COMISSARIA DE VIA LAIETANA

Si el cas del Valle de los Caídos ens recorda la presència de les nocions de sagrat i de profà en el debat polític més candent, encara que no es facin servir aquestes paraules, també ens ho podria o ens ho hauria de recordar el debat sobre l'ús de l'edifici on hi ha actualment la comissaria del Cos Nacional de Policia espanyol a la Via Laietana de Barcelona. Per a moltes persones, aquest edifici està lligat a la memòria de la repressió, de la violència institucional i de la tortura durant el franquisme. Els testimonis individuals en aquest sentit són moltíssims. La connotació, enorme per a tota una generació. Per tant, seria clarament un espai impregnat per la memòria sacralitzadora del dolor. I, per tant, l'ús actual d'aquest espai hauria de recollir i reflectir aquesta memòria del dolor. No és possible tenir al damunt tota aquesta memòria, tan viva i tan intensa, i ser tractat com un espai neutre, com un espai profà. I mantenir-ne l'ús com a comissaria de policia és precisament tractar aquest espai com si fos neutre, com si fos profà. Un espai que ha tingut aquesta funció institucional exercida durant un temps d'una manera sinistra no pot continuar tenint la mateixa funció institucional (encara que ja no s'exerceixi sinistrament) sense xocar contra la força de la memòria.

Només es pot mantenir la funció si s'aconsegueix la dessacralització emocional de l'espai, és a dir, si s'esborra la memòria del dolor, si s'oblida o es nega la seva existència.

Fixem-nos que, quan s'ha volgut subratllar una discontinuïtat política —sigui per la via de la reforma o de la ruptura—, el primer que s'ha fet és modificar l'ús dels edificis massa connotats, massa carregats de memòria. El Palacio del Pardo, que era la residència del cap de l'estat durant el franquisme, a la mort de Franco va passar a ser durant un temps relativament breu un museu dedicat a l'exaltació de la memòria del dictador i finalment un espai museístic i d'usos protocol·laris diferents dels que tenia fins llavors. I el cap de l'estat va fixar la seva residència oficial en un altre lloc, al Palacio de la Zarzuela. Els canvis en els usos en els espais de memòria significatius serveixen per expressar una discontinuïtat. En conseqüència, el manteniment del mateix ús en espais de memòria significatius serveix per expressar continuïtat. Una continuïtat que només es manté sense grinyolar en aquells espais de naturalesa inequívocament profana, no vinculats a la memòria del dol (que és també la memòria del mal, com hem vist en tants exemples).

Veiem llavors com, prèviament a tota discussió sobre el seu ús, l'edifici on hi ha la comissaria de policia de Via Laietana ha estat l'escenari d'una batalla entre la memòria i l'oblit. S'hi han posat plaques explicatives, que eren, per dir-ho així, la certificació de la memòria del dolor, el recordatori dels fets que fan que aquell no sigui un espai profà. Però aquestes plaques han estat destruïdes o retirades clandestinament, precisament per evitar aquesta pervivència de la memòria o per negar-la. Per entendre'ns, aquest edifici només pot continuar sent una comissaria de policia si apareix com un edifici profà, neutre, aliè a tota memòria del dolor. Si oblidem que va ser un lloc de tortura durant el franquisme. Si ho recordem, si aquesta memòria és certa, no és possible actuar davant d'aquest espai com si fos profà. Espai sagrat? En el fons, sí, tot i saber que el terme es presta a confusions i a caricatures. Diguem-ne espai de memòria del dol. Si això significa convertir-lo en un memorial explícit, és

una decisió institucional. Però, en qualsevol cas, en un edifici que no ocultí la seva pròpia memòria. I, per tant, en el qual no tots els usos són possibles.

El món contemporani sembla impermeable a conceptes com els que definia Mircea Eliade, *sagrat* i *profà*. Ens poden semblar conceptes anacrònics, que no es corresponen a una societat que es considera descreguda —i que de vegades és d'una credulitat extrema— i absolutament racionalista, tot i que les emocions hi són tan presents com sempre. Però potser el que ens semblen anacròniques són les paraules, no pas els conceptes. Aquestes paraules no les fem servir, o no les fem servir gaire. Però els conceptes continuen vius i se'ns fan presents, d'una manera dramàtica, en els debats de l'actualitat, des d'Auschwitz fins al Valle de los Caídos, des de Txernòbil fins a la Via Laietana. Potser el sagrat és més present en les nostres vides, i no tan sols el de caràcter religiós, del que nosaltres mateixos proclamem. Simplement, en parlem amb altres paraules.